ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

गुणत्रयविचारः

डॉ. नेपालदासः

सहायकाध्यापकः, केन्द्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, एकलव्यपरिसरः

आगरतला, त्रिपुरा- ७९९२१०

प्रबन्धसारः

त्रिगुणात्मकमस्तीदं जगत्। गुणत्रयेणैव व्याप्तं भवति जगदिदम्। जगदि वैषम्यं केवलं गुणतारतम्यकारणादेव। गुणत्रयविषये भारततीयदर्शनशास्त्रेषु बहुत्र आलोच्यते। सांख्ये गुणत्रयविषये आलोच्यते। भगवद्गीतायां चतुर्दशोऽध्यायः गुणत्रयविभागयोगः। प्रत्येकस्मिन् जीवे गुणत्रयं वर्तते। येन तस्य व्यवहारः सम्भवति। अपि तु गुणत्रयवैचित्र्यकारणादेव स्थानविशेषे व्यवहारभेदः दृश्यते। गुणत्रये एव मनुष्याणां व्यवहारः निहितः अस्ति। अस्मिन् पत्रे गुणत्रयं, गुणत्रयस्य स्वरूपं, तेषां कार्यं, बन्धनिमित्तकञ्च कथं, कथं वा नियमनं, तस्य लक्षणं वा किं, गुणत्रयातिक्रमणस्योपायः, गुणातीतस्य आचारः, गुणातीतस्य लक्षणम्, गुणफलकथनम्, गुणानां लक्षणमित्यादिविषयाः प्रतिपाद्यन्ते।

कुञ्चीशब्दाः - भक्तिः, सत्त्वः, रजः, तमः, प्रदीपः इति।

उपद्धातः –

अस्मिन् पत्रे आलोच्यते यत् समानः आत्मा द्रव्यद्वारा व्यक्तः सन् किमर्थं भिन्नभिन्नरूपेण प्रकटितो भवति। एकमेव जलं भिन्नभिन्नपात्रेषु स्थाप्यते चेत् तत्र जलस्य वर्णः जलकारणेन न परिवर्तते अपितु काचस्य वर्णनिर्मितं वर्णपरिवर्तनं जायते तथा च एकः शाश्वतः सिद्धान्तः द्रव्यनिर्माणतत्त्वानि समानान्यपि भिन्नभिन्नव्यक्तित्वेन विभिन्नेषु द्रव्यसाधनेषु भिन्नरूपेण अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति। एताः मनोवृत्तयः तिस्रः सन्ति। यथा-

सत्त्वमाध्यात्मिकं, रजो भवति चञ्चलं, तमः आलस्यमिति। एते त्रयो गुणाः व्यक्तेः मनः बुद्धिं च भिन्न-भिन्न-समये भिन्न-भिन्न-प्रमाणेन प्रभावितं कुर्वन्ति । यद्यपि एते त्रयः अपि गुणाः सर्वेषु सर्वदा वर्तन्ते तथापि तेषाम् अनुपातो व्यक्तिभेदेन भिन्नो भिन्नो भवति।

गुणत्रयम्-

<u>सांख्यानां मतम् –</u>

गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः इति गुणानां स्वरूपवर्णनकाले गुणान् उपस्थाप्य साङ्ख्यदर्शनं वदति साङ्ख्याः गुणानां साम्यावस्थां प्रकृतिं स्वीकुर्वन्ति। इयं प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका वर्तते। सत्त्वगुणः, रजोगुणः, तमोगुणश्चेति त्रयो गुणाः भवन्ति। यद्यपि एतेषां गुणानां स्वभावाः भिन्नाः भवन्ति तथापि सञ्चालयन्ति। एवं प्रकारेण

लयकालेऽपि मिलित्वा प्रकृतौ विलीनाः भवन्ति। साङ्ख्यदर्शनं गुणानेवं विवेचयति –

1. सत्त्वगुणः

"तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ॥"[1]

अयं सत्त्वगुणः पवित्रतायाः स्वच्छतायाश्च प्रतीकोऽस्ति। अस्य लक्षणं यथा –

"सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम्"

(साङ्ख्यकारिका-११) इति।

अर्थात् अस्य स्वरूपम् उद्दीप्तं, प्रकाशकं लघु च वर्तते। लघुगुणकारणात् वस्तुषु स्तोकत्वम् आगच्छति, विषयाश्च उर्ध्वं गच्छन्ति, वस्तूनि प्रकाशितानि जायन्ते, जलप्रवाहः सागरं प्रति अग्रेसरति, अग्निः ऊर्ध्वं ज्वलति, वायुः अनायासं प्रवहति। सत्त्वगुणैः सुखस्य उत्पत्तिः जायते। सत्यं, शान्तिः, प्रेम, श्रद्धा, विश्वासः, सरलताप्रभृतयो गुणाः सत्त्वगुणात् आविर्भवन्ति। सरलानुभूतिद्वारा परमानन्दस्य प्राप्तिर्जायते। अयं सत्त्वगुणः श्वेतवर्णयुक्तः भवति।

2. रजोगुणः

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्॥"[2]

उत्तेजनायाः चञ्चलतायाः, मलिनतायाश्च प्रतीकोऽस्ति रजोगुणः। सर्वदा चलचञ्चलः भवति अयं गुणः। तथापि एषः स्वप्रभावेन अन्यान् अपि गुणान् गतिशीलान् करोति। अस्य लक्षणम् ईश्वरकृष्णः इत्थं वदति। यथा-

"उपष्टम्भकं चलञ्च रजः।" इति।

अर्थात् एषः सक्रियः उपष्टम्भकः अर्थात् संश्लेषजनकः भवति। रजोगुणस्य प्रभावेन सर्वाः प्रवृत्तयः प्रभवन्ति। अयं स्वयमेव क्रियाशीलो भूत्वा अन्येष्वपि गुणेषु क्रियाशीलतां जनयति। तस्मात् इन्द्रियाणि स्वविषयोन्मुखानि भवन्ति। कामः, क्रोधः, अहङ्कारः, दर्पः, मोहः, मानं, दम्भः, द्वेषः इत्यादीन् गुणान् उत्पादयति। अस्य रक्तवर्णः अस्य रजोगुणस्य प्रभावेन मनुष्याणां प्रकृतिः चलचञ्चला, असन्तुलिता उद्वेलिता च भवति।

3. तमोगुणः

"*तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥*"[3]

ईश्वरकृष्णः तमोगुणस्य लक्षणं वदति यथा –

"*गुरुः वरणकमेव तमः।" इति।*

अर्थात् अयं गुरुः, वरणकः अर्थात् आच्छादकः अवरोधकश्चास्ति। किञ्च असौ सर्वदा अन्धकारेण अज्ञानेन वा आच्छादितः भवति। अयं तमोगुणः मलिनतायाः प्रतीकोऽस्ति। सुखदुःखयोः अवरोधम् उत्पादयति। अज्ञानता, उदासीनता, निद्रा, तन्द्रा, आलस्यं, मूर्च्छा, अकर्मण्यतादयो गुणाः विकसिताः भवन्ति। अयं कृष्णवर्णसंयुक्तः भवति।

गुणानां स्वरूपोपस्थापनप्रसङ्गे कार्याकार्यविषये च ईश्वरकृष्णः साङ्ख्यकारिकायां वदति यत् –

"प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।

[1] भगवद्गीता – 14.6

[2] भगवद्गीता – 14.7

[3] भगवद्गीता – 14.8

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

अन्योऽन्याभिभवाऽश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः॥" इति।

एकैकं पदं व्याख्यायते –

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः –

सत्त्वं, रजः, तमः चेति त्रयो गुणाः। पुरुषोपभोगादिसाधनत्वेन अप्रधानत्वात् एतेषां गुणत्वं सिद्धं भवति। एते गुणाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः। अर्थात् सुखदुःखमोहात्मकाः। एतेषु त्रिषु गुणेषु सत्त्वगुणः सुखात्मकः, रजोगुणः दुःखात्मकः, तमोगुणः मोहात्मकश्च भवति। अत्र सत्त्वगुणस्य लक्षणं प्रीत्यात्मकम् अर्थात् सुखात्मकं, रजोगुणस्य लक्षणम् अप्रीत्यात्मकम् अर्थात् दुखात्मकं, तमोगुणस्य लक्षणं विषादात्मकम् अर्थात् मोहात्मकं भवति।

प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः –

पुनश्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः इत्यत्र उक्तं यत् प्रकाशः अर्थात् बुद्धिवृत्तिविशेषः सत्त्वगुणस्य प्रयोजनं, कार्येषु प्रवृत्तिः रजोगुणस्य तथैव नियमः अर्थात् निरोधः तमोगुणस्य प्रयोजनम्। तस्मात् सत्त्वगुणः प्रकाशकः, रजोगुणः प्रवर्तकः तमोगुणः नियामकश्च भवति।

अन्योऽन्याभिभवाऽऽश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः –

अन्योन्याभिभववृत्त इति एषु गुणेषु अर्थवशात् स्वकार्यजननोन्मुखेन अन्यतमेन अन्यौ द्वौ अभिभूयेते। तथा हि यदा सत्त्वं स्वकार्योन्मुखं भवति तदा रजस्तमसी अभिभूय स्वगुणेन प्रीतिप्रकाशात्मकेन अवतिष्ठते। एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय अप्रीतिप्रवृत्त्यात्मना धर्मेण, तथा तमः सत्त्वरजसी अभिभूय विषादस्थित्यात्मना धर्मेण अवतिष्ठते।

अन्योन्याश्रयवृत्तयः इत्यत्र आश्रयत्वम् उपकारकत्वं बोध्यं न तु आधाराधेयभावरूपम्।

एते त्रयो गुणाः **अन्योऽन्यजननवृत्तयोऽपि** भवन्ति। अर्थात् परस्परजननव्यापारवन्तः भवन्ति। जननं चात्र गुणानां सादृश्यरूपः परिणामः। सत्त्वगुणः रजस्तमसी स्वानुकूलतया परिणमयति, रजोगुणः सत्त्वतमसी, तमोगुणः सत्त्वरजसी च परिणमयति।

पुनश्च गुणाः **अन्योऽन्यमिथुनवृत्तयः** अर्थात् परस्परं सहचराः भवन्ति। सर्वदा एतेषां संयोगः जायते। वियोगः न कदापि दृश्यते। प्रत्येकस्मिन् वस्तुनि एतेषां त्रयाणां गुणानां समावेशः दृश्यते। अतः वस्तु त्रिगुणात्मकं भवति। स्त्रीपुरुषौ इव एते मैथुनेन सृष्टेः कारणभूताः भवन्ति। यथा प्रजापालने तत्परः कश्चन राजा दुष्टनिग्रहे शिष्टानां सुखम् उत्पादयति तथैव अत्र सत्त्वगुणः रजस्तमसोः वृत्तिहेतुः भवति रजः सत्त्वतमसोः वृत्तिं जनयति। तमोगुणश्च स्वावरणात्मकेन स्वरूपेण सत्त्वरजसोः वृत्तिं जनयति।

गीतोक्तं गुणस्वरूपम् –

भगवद्गीतायां भगवान् स्वयं कथयति भगवद्गीतायां –

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च।"[4]

"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।

---

[4] भगवद्गीता – 14.2

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्॥"[5]

"सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत॥"[6]

सत्वं रजः तमः चेत्येते गुणाः देहिनं देहे बध्नन्ति।

सत्त्वगुणः – भगवान् कथयति –

"तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ॥"[7]

गुणत्रयेषु सत्त्वगुणः प्रकाशकः निर्मलत्वात्, सुखकारणमपि सत्त्वगुण एव भवति।

रजोगुणः -

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्॥"[8]

रजोगुणः रागात्मकः रञ्जनात्। तृष्णासमुद्भवकः। अयं कर्मणा सह बध्नाति।

तमोगुणः -

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥"[9]

अज्ञानाज्जायते तमः। सर्वान् मोहयति। प्रमादालस्यनिद्रादीनां कारणं तमोगुण एव।

गुणानां लक्षणम् -

यदा यो गुणः उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमिति उच्यते –

सत्त्वगुणः –

"सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद् विवृद्धं सत्त्वमित्युत॥"[10]

यदा प्रकाशः देहेऽस्मिन् श्रोत्रादिषु सर्वद्वारेषु उपजायते तदा सत्त्वगुणस्याभिवृद्धिः जायते इति बोध्यव्यमस्ति। उत इति प्रयोगेण न केवलं प्रकाशः अपि तु प्रसादलाघवादिचिह्नैः सत्त्वगुणस्य ज्ञानं जायते।

रजोगुणः -

"लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ॥"[11]

यदा अस्मासु लोभः, कर्मप्रवृत्तिः, कर्माणामारम्भः, अशान्तभावः, स्पृहा भोगेच्छा इत्यादीनां वर्धनं दृश्यते तदा रजोगुणवृद्धिः इति ज्ञायते।

तमोगुणः –

"अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन॥"[12]

तमोगुणस्य वृद्धौ सति अविवेकः, कार्येषु अनिच्छा अप्रवृत्तिः, प्रमादः, कर्तव्ये उदासीनता एवं मोह मूढता इत्यादीनाम् अधिकाधिकाभि-व्यक्तिः जायते।

गुणफलकथनम् –

भगवद्गीतायां भगवान् कथयति – सुकृतकर्मसकलस्य फलं सात्त्विकं निर्मलं, ज्ञानञ्चोपजायते। रजसः फलं दुःखं, लोभश्च। तमसः फलमज्ञानं, प्रमादमोहौ च। तदेवोच्यते –

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।

[5] भगवद्गीता – 14.5

[6] भगवद्गीता – 14.9

[7] भगवद्गीता – 14.6

[8] भगवद्गीता – 14.7

[9] भगवद्गीता – 14.8

[10] भगवद्गीता – 14.11

[11] भगवद्गीता – 14.12

[12] भगवद्गीता – 14.13

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्॥[13]

गुणातीतस्य लक्षणम् –

"प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च मोहमेव च पाण्डव।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति॥"[14]

अर्थात् यः सत्त्वरजस्तमसाम् आविर्भूते सति न द्वेष्टि, निवृत्ते सति न आकाङ्क्षति सः गुणातीत इति।

गुणातीतस्य आचारः –

"उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते॥"[15]

यः साक्षिरूपेण तिष्ठति, गुणैः यः न विचलितो भवति। गुणाः वर्तन्ते इत्येव। तत्र तेषु विशिष्टः यत्नः नापेक्षते। उदासीनभावेन तिष्ठति तावदेव। अपि च सुखदुःखे समः, अर्थानर्थे समः, प्रियाप्रिये समः, धीररूपः, मानपमानोः समः, समः मित्रामित्रेषु तादृशः पुरुषो गुणातीतः।

गुणत्रयातिक्रमणस्योपायः –

भगवान् कथयति –

"मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते॥"

ईश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः भक्तियोगेन सेवते सः स्वयं ब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठति, अर्थात् ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति। तत्र भक्तिः भजनं कायेन मनसा वाचा वा निष्पाद्यो भजनीयस्य तुष्टो हेतुः व्यापारः भजमानपुरुषनिष्ठः।

गुणानां पारस्परिकसम्बन्धः –

त्रयो गुणाः परस्परं विरोधिनः भवन्तीति साङ्ख्यदर्शनस्य अभिप्रायः। श्वेतलोहितकृष्णभेदेन ऊर्ध्वगमन-अधोगमनभेदेन, सुख-दुःख-मोहभेदेन नैके भेदाः एतेषु वर्तन्ते। परस्परं विरोधिनः एते सृष्टिसञ्चालनकार्यं कथं सम्पादयन्ति इति जिज्ञासायाम् उच्यते यत् –**प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः।** अर्थात् एकस्मिन् दीपे तैलं, वर्तिका, दीपश्च एतेषां स्वभावाः भिन्नाः भिन्नाः भवन्ति। तथापि एते मिलित्वा प्रकाशम् उत्पाद्य अन्धकारं दूरीकुर्वन्ति। पारस्परिकविरोधे जाते सति एतेषां गुणत्रयाणां प्रयोजनम् एकमेव भवति। सोद्देश्यसाधनार्थमेते परस्परं सहायभूताः भवन्ति इति।

इत्येवं क्रमेण गुणत्रयस्य अवस्था वर्णनमपि च तस्य स्वरूपं यथावत् प्रतिपादितम्।

सहायकग्रन्थसूची

- दीनेशशास्त्री. *पञ्चदशी.* वाराणसीः चौखाम्बा प्रकाशन्. (1970).
- विवरणाचार्यः. *पञ्चपादिका* (संस्क. प्रथमः). तिरुपतिः: राष्ट्रियसंस्कृत-विद्यापिठम्. (1985).
- व्यानार्जी दीपकदास. *छान्दोग्योपनिषद्.* कोलकाताः देशप्रकाशन्. (1990).
- शङ्कराचार्यः. *ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (परिमलो कल्पतरु भामती टिका सहित).* (श्रीमदनन्तकृष्णशास्त्रिः, सं.)

[13] भगवद्गीता – 14.16

[14] भगवद्गीता – 14.22

[15] भगवद्गीता – 14.23

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

वाराणसीः कृष्णदास अकादमी. (2000).

- श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर.(2020)
- स्वामी मुमुक्षानन्द. *श्रीमद्भगवद्गीता.* कोलकाता. उद्बोधन कार्यालय. (2013)